

Abstract

This article is concerned with what knowledge that can be gained from research on creativity in psychology, social psychology and organizational theory on the one hand and how research policies are conducted on the other. The thesis brought forward is that research on creative personalities and how organizations promoting creativity function does not inform Swedish policy makers responsible for the higher education sector. There are few traces of the insights provided by such research in the presently conducted research policies. In the article, insights from creativity research are presented and discussed, focusing on the how organizations that generate creativity in research tend to be constructed. For example, in order to be able to mobilize the mental energy and concentration needed to produce creative, that is both new and relevant, ideas and solutions inner motivation as opposed to concerns about external assessments is highly crucial. All studies on creativity confirm that. To create the best possible preconditions for such inner motivation to guide researchers, the phase when ideas are worked out is the most sensitive one to safeguard from outside expectations. However, presently we have an organization for research funding based on competition between ideas, ideas that are then scrutinized and assessed at a quite early stage. Another precondition for creative thinking is a climate of risk-taking and non-conformity. The conformity produced by the present funding system where peers are acting as gatekeepers is becoming a problem to many researchers who manoeuvre in a strategic rather than inner-directed manner in order to receive funding.

Keywords: creativity, creative organizations, inner motivation, flow, research funding.

Li Bennich-Björkman, Professor of political science, Uppsala University.
Li.Bennich-Bjorkman@statsvet.uu.se

Universiteten, kreativiteten och politikens aningslöshet

Li Bennich-Björkman

I många av världens främsta laboratorier pågick under 1950-talets slut en intensiv jakt på att lösa den gåta som framstod som en av dåtidens allra främsta: hur såg sammansättningen av DNA ut? James Watson och Francis Crick, som 1963 tilldelades Nobelpriset för sin upptäckt, närmade sig gåtan från skilda vetenskapliga utgångspunkter, fördes av slumpen samman i det berömda Cavendish-laboratoriet i Cambridge och hann först. Insikten om att DNA var formad som en dubbel spiral innebar ett kreativt genombrott som fortfarande framstår som ett av 1900-talets största. Nyttan kan inte överskattas. Trots det var det inte för mänsklighetens bästa Watson och Crick i första hand arbetade. I den meningen var de inga hjältar. De ville intensivt hitta ett svar på en gåta som inte upphörde att fascinera dem, och de ville ha äran av att vara först. De drevs av egoistiska motiv, men likväl blev konsekvenserna för mänskligheten enorma, och positiva.

Frågan är hur kreativ det är möjligt att vara vid universiteten idag och om det finns någon sanning i att det var bättre förr, åtminstone i just det avseendet. Forskningsuniversitetet som institution är platsen där sökandet efter ny, men så säker kunskap som möjligt, har sitt i högsätet. Betydelsen av kreativitet och nyskapande är ständigt återkommande honnörssord i den dagliga debatten om forskning och forskningspolitik men utgör också bland de främsta kriterierna för att bedöma forskares produktion. Berättelsen om Watsons och Cricks upptäckt av den dubbla DNA-spiralen för mig därför in på huvudfrågan i denna artikel. Hur ser förutsättningarna för kreativt vetenskapligt skapande ut vid dagens moderna massuniversitet? I avsikt att fördjupa diskussionen utnyttjar jag den forskning som finns om socialpsykologiska och organisatoriska betingelser för kreativitet, och hur förmågan till nyskapande kan påverkas utifrån, via institutionella och organisatoriska arrangemang.

Forskningsuniversitetet möter Weber

Samtidigt som kreativitet har värderats högt, har universitetet varit en miljö där hierarkierna varit påfallande starka, utstötningsmekanismerna mot den som avviker uttalade, och negativ snarare än konstruktiv kritik praktiserats ofta och gärna. Det mesta pekar mot att samtliga dessa drag är sällsynt illa lämpade för att skapa ett klimat som främjar öppenhet för oväntade associa-

tioner, beredskap för oprövade idéer och benägenhet att ta risker. Hur går alltså universitetet som social organisation ihop med målet att främja nydaning och originalitet?

Förvånansvärt väl fram till den punkt i historien då massuniversitetet gör sitt intåg i USA och Europa i början av 1960-talet. När medelklassen i västvärlden ökade som en följd av tilltagande välstånd, följde ett starkt växande intresse för högre utbildning. En första explosion av studenter skedde under 1960-talet, en andra "boom" inträffade 1990-talets början. Idag går i Sverige i genomsnitt 46 procent av en årskull vidare till högre utbildning. Med massuniversitetet följde också en nödvändig moderniserings- och rationaliseringsprocess av universitetet som institution som man fram till dess stått relativt fri ifrån. Max Weber förutsåg i 1900-talets början att den centralaste förändring som ömsningen från ett agrarsamhälle till ett industrisamhälle skulle ge upphov till var en rörelse i riktning mot alltmer ökad rationalisering. På samhällets alla områden skulle föreställningarna om effektivitet, styrbarhet, kontroll och förutsägbarhet som ett medel att nå ökad rättssäkerhet breda ut sig. Överordnad i den processen var en oundviklig strävan efter effektivitet som samtidigt "dödar individuell kreativitet, självständighet och initiativ" som det heter i en uttolkning av Weber (Pampel, 2000, s. 110). Rationalitetsprinciperna kommer, menade Weber, att genomsyra de stora företagen som kapitalismen ger upphov till, och de kommer likaså att forma den framväxande staten och dess olika delar. Weber har till stora delar fått rätt, även om strävan efter formell rationalitet också gett upphov till motreaktioner. Principerna om effektivitet, analyser av mål och medel, förutsägbarhet och kontroll, genomsyrar idag stora delar av den mänskliga tillvaron; utbildning, arbete, fritid, politiken och familjen.

Beskrivningar av studentlivet i 1940- och 50-talens Uppsala andas till exempel en gammaldags charm och småskalighet som 1960-talets rationaliseringsprocesser utan tvekan satte punkt för. Universitetet utvecklades fram till dess kring det personliga mötet, och tiden som en ständigt närvarande restriktion var inte alls så uppenbar som den senare blivit (Eskilsson, 2005, Feldt, 2005). Med Max Webers ord har universiteten alltså sedan 1960-talet, först i små steg, genomgått den formella rationalisering som är så typisk för den moderna sekulariserade statens institutioner. Den stora expansionen av studenter och utbyggnaden av forskarutbildningen sedan 1990-talets början har påskyndat rationaliseringsprocessen kraftigt vilket alla som följt processen inifrån kan vittna om. Universiteten är idag, särskilt om vi anlägger ett tillbakablickande perspektiv, utbildningsindustrier.

Är det då samtidigt möjligt att i närapå schizofren anda fortsätta bedriva universitetens andra stora uppgift, forskning, enligt delvis andra principer? Eller kommer även här rationaliseringsprocesserna att forma nya förutsättningar? Hur kan en verksamhet som bygger på att humankapital kanframbringa ny kunskap möta rationaliseringens krav på förutsägbarhet och effekti-

vitet utan att gå under? För frestelsen är förstås stor att endast tillämpa redan befintlig kunskap. Vilka betingelser krävs egentligen för ett kreativt klimat? Är frihet tillräckligt – eller ens nödvändigt? För att få svar på dessa frågor måste vi vända oss till den forskning som länge bedrivits kring mänskligt skapande och kreativitet.

Kreativ personlighet

Framförallt inom psykologi, socialpsykologi och organisationsforskning har intresset för kreativitet, innovationsförmåga och, med tiden, de sociala och kontextuella betingelserna kring dessa fenomen varit utbrett. Alltsedan genombrottet på 1950-talet då amerikanen Guilford gjorde gällande att kreativitet var något annat än intelligens mätt på traditionellt vis (genom IQ) har forskarna återkommit till frågor som rör den kreativa personligheten. I själva verket har fokus på kreativa personligheter varit framträdande inom forskningen medan perspektivet där kreativitet också relateras till omgivningsfaktorer inte rönt riktigt samma intresse. Personlighetspsykologin har sitt värde. Genom att gå via ”produkter” som bedömts som nyskapande – böcker, musik, design, konst, forskning – har personlighetspsykologin ägnat sig åt att identifiera upphovsmännen och kvinnorna bakom dessa och sökt efter systematiska personlighetsdrag som förenar dem. Nyfikenhet, riskbenägenhet, mod och uthållighet har lyfts fram tillsammans med en rad andra faktorer som fantasi, självdisciplin och ödmjukhet (Klein, 1982, 256-265). Det finns goda belägg för att det går att urskilja en kreativ personlighetstyp som inte nödvändigtvis sammanfaller med den med hög intelligensnivå.

I ett idealt tillstånd, eftersom framstående forskning till stor del vilar på just förmåga till nyskapande, skulle universiteten kunna fungera som magnet för de kreativa personligheterna som där skulle få möjligheter att utveckla sina förmågor. Förmodligen var det i högre utsträckning så under elituniversitetens tid än idag. Många är beskrivningarna av de excentriska, ofta socialt inkompetenta men stridbara personer som då befolkade universitetsinstitutionerna. Visst är historierna ofta del i en ”mytbildning” avsedd att just skapa en bild av universitetet som en fristad för icke-konformism och halvgalenskap. Men någonting ligger det säkert i att dåtidens universitet attraherade personer av ett ganska speciellt slag där oviljan att underkasta sig gängse normer och sökandet efter frihet var centrala. Just därför, eftersom kreativa personer har en stark egen förmåga och överlever i de flesta miljöer, kunde universiteten frambringa nydanande forskning i en miljö som samtidigt, och paradoxalt nog, ofta betraktades som småsint, ogenerös och konformistisk. Universitetens från samhället förhållandevis isolerade forskningsmiljöer medgav nämligen koncentration, avskärmning och ett förlitande på egen intuition och förmåga som lockade denna personlighetstyp. Graden av styrning utifrån var ytterst begränsad vilket medförde stor frihet. Idag söker sig

förmodligen personligheter med kreativa drag till andra områden än till universiteten; delar av företagsvärlden och media är tänkbara sådana exempel.

Om det stämmer att universitetens attraktionsförmåga minskat när det gäller att attrahera de riktigt kreativa personerna, vilka konsekvenser får det för universiteten? Intresset borde istället växa för att blottlägga och skapa de organisatoriska betingelser som lockar fram den maximala kreativa potentialen hos individer och grupper. Den ganska omfattande forskning som idag föreligger när det gäller socialpsykologiska och organisatoriska aspekter på kreativitet är en viktig vägledning i det sökandet.

Kreativitetens socialpsykologiska förutsättningar

Den socialpsykologiskt orienterade forskningen ska inte förväxlas med personlighetspsykologin. Här tar man inte fasta på personlighetsdrag utan på hur individens kreativitet påverkas av sociala och sociopsykologiska omgivningsfaktorer. För att kunna åstadkomma kreativa resultat visar det sig att tre ”resurser” är särskilt viktiga för individen. Områdesorienterad kunskap (”domain-oriented” skills), kognitiva förmågor samt, och mycket väsentligt, inre motivation (”intrinsic” motivation) är samtliga centrala sociopsykologiska dimensioner som har effekter på kreativitet. Forskaren Teresa Amabile har under flera decennier utvecklat kunskapen kring dessa faktorer (1983, 1996). Hon hävdar att det varit ett misstag att forskningen om kreativitet så starkt dominerats av intresset för den kreativa personligheten istället för den kreativa situationen (1996, s. 5). Inte minst har det varit olyckligt därför att kreativitet, något som är högst intressant när vi diskuterar universitetsmiljöer och forskningspolitik, i så hög utsträckning påverkas av den sociala och organisatoriska omgivningen.

Hennes, och andras, betoning av hur betydelsefull områdesorienterad kunskap är för att utveckla nytänkande bidrar, i motsats till personlighetspsykologins mer statiska bild, till att relatera förekomsten av kreativitet till ett socialt och organisatoriskt sammanhang. Som individ kan du vara synnerligen kreativ inom ett visst, kanske snävt område, men i stort sett sakna förutsättningar för kreativitet inom ett annat. För att kunna skapa kreativa men också relevanta och bättre lösningar än de som tidigare producerats förutsätts en ofta stor kunskap inom det specifika området. Översatt till forskningens värld skulle områdesorienterad förmåga vara kopplad till beläsenhet och kunnighet inom ett eller hellre flera områden, kännedom om vad som gjorts tidigare och framförallt insikter om vad det är *vi inte vet*.

De kognitiva förmågorna, som kan tränas upp, handlar om aspekter som förmåga att associera på oväntade sätt, att tänka i motsatser, att vrida och vända på resonemang och ifrågasätta vedertagna föreställningar. Översatt till universitetsvärlden uppvisar beskrivningen stora likheter med det kritiska och samtidigt konstruktiva tänkande som ständigt framhålls som

idealet för den akademiska undervisningen. Studenterna ska tränas i konsten att ifrågasätta och att inte lita på auktoriteter. De ska kunna ställa frågan: men kan det inte lika gärna vara tvärtom? Kreativitetsträning handlar ofta om precis detta.

Betydelsen av inifrånstyrning

Slutligen har vi inre motivation. Jag vill fästa särskild uppmärksamhet på den faktorn, därför att så gott som all forskning om kreativitet återkommer till hur central en sådan inifrån driven motivation är. Intresset för uppgiften, den inre drivkraft som ligger i nyfikenhet och genuin vilja att finna ett svar, lösa ett problem eller blottlägga ett mönster förefaller, om vi ska lita på befintliga forskningsresultat, helt centralt för att främja kreativitet. ”Personliga redogörelser av kreativ verksamhet innehåller övertygande belegg för den huvudfråga som denna bok belyser: den kreativitetsbefrämjande effekten av att arbeta med någonting för dess egen skull, och den kreativitetssänkande av att arbeta med något för att uppfylla ett utifrån kommande mål” skriver Amabile i inledningen till en av sina böcker (1996, s. 6, min översättning).

Varför skulle det vara så? En viktig förklaring är att den inre motivationen bättre än viljan att tillfredsställa yttre krav mobiliserar den väldiga mentala energi som krävs för att skapa något nytt. Det är i det sammanhanget intressant att knyta an till begreppet ”flow” och ungraren Michail Csikszentmihalyis forskning kring hur ”flow” uppstår. Att uppleva flow är en slags lyckokänsla, ett mentalt rus, som uppkommer i lägen då en människa är intensivt uppslukad av att genomföra eller lösa en uppgift, och uppgiftens utmaning är i överensstämmelse med hennes förmågor. Känslan av att man har ”flow” blir alltså en mycket viktig belöning, en optimal tillfredställelse. Belöningen kommer genom uppgiften själv, inte genom yttre utmärkelser. Men, menar Csikszentmihalyi, flow uppkommer endast vid total koncentration, och total koncentration uppstår inte utan en stark inre drivkraft. Amabile pekar vidare på att i synnerhet idéfasen och den fas där en första feedback på hur väl idén fungerar är kreativt känsliga och så långt möjligt bör undanhållas inslag av utifrånstyrning. Däremot kan andra faser, som förberedelser och kommunikation, vara mer underkastade externa impulser. Csikszentmihalyi, som under många år studerat mänskligt skapande i dess olika former, visar att en avgörande del i det kreativa skapandet är att finna ett problem, och att identifiera en uppgift som man är villig att ta sig an för att den i sig själv upplevs som stimulerande och intressant.

Inom parentes sagt är det slående hur väl insikten om betydelsen av att identifiera en engagerande uppgift överensstämmer med den organisation som länge dominerade inom i synnerhet humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Valet av forskningsproblem var en helig princip: det skulle den enskilda individen, vare sig denne var doktorand eller etablerad forskare,

göra själv därför att det garanterade det nödvändiga engagemanget och därmed skapade förutsättningar för kreativitet. I naturvetenskap och medicin var principen inte varit lika framträdande, och gällde definitivt inte doktorander som istället förutsattes och i hög grad förutsätts, arbeta inom större forskningsprojekt där forskningsproblemet identifierats av någon senior. Det motsäger dock inte att problemidentifikation ändå ses som något intimt förknipat med kreativitet också inom de senare vetenskapsområdena. Istället ska man tolka olikheterna i ljuset av att områdesrelevant kunskap i högre utsträckning ses som en förutsättning för att kunna identifiera forskningsbara problem inom de senare vetenskapliga disciplinerna. Till viss del har alltså skillnaden mellan vetenskapsområdena i detta avseende att göra med hur omfattande ”områdeskunskapen” är. Humaniora och samhällsvetenskaper uppvisar en mindre omfattande kunskapsmassa och mindre specifika tekniker än övriga discipliner.

Den mentala energi som inre motivation och identifikation av en uppgift kan generera liknar alltså en slags ”drog” som driver personen mot fokuserad koncentration och därmed ett eventuellt nyskapande, eller kreativt, resultat. Inre motivation, det är en slutsats vi kan dra, skapar en bättre mental beredskap för att engagera sig totalt och i ett sådant sinnestillstånd är flera förmågor på topp. Kreativa resultat kräver ett sådant engagemang.

Inre motivation och akademisk frihet

Beskrivet i dessa termer förefaller inre motivation ligga nära något som varit en av universitetets bärande idéer, nämligen principen om akademisk frihet. Akademisk frihet används i många olika betydelser. Det är förvisso sant. Men inte desto mindre har akademisk frihet för de allra flesta forskare inneburit den principiella rätten för den enskilde att välja att forska om det problem han eller hon vill. Ingen, vare sig minister, universitetsrektor eller prefekt, har kunnat beordra en universitetsforskare att ägna sig åt en speciell uppgift. Beträktat med de socialpsykologiska glasögonen kan akademisk frihet översättas till strävan att minimera en utifrånstyrning som riskerar att verka kreativitetssänkande. Principen om akademisk frihet kan alltså tolkas som något mer än den fristad från politisk och samhällelig styrning som den förvisso också innebär (Gustavsson, 1971). Akademisk frihet förstått som ett forskargenererat val av problem garanterar de bästa organisatoriska förutsättningarna för att främja kreativitet.

Akademisk frihet som princip är fortfarande starkt kopplad till forskning initierad av forskarna själva, och till att den interna vetenskapliga logik som idealt sett styr forskningsprocessen ska vara avgörande för vilka problem som blir föremål för undersökning. Det visar en undersökning kring begreppet akademisk frihet och dess praktiska förverkligande som jag genomförde med forskare 2003. ”Snubblar man över något intressant så ska

man givetvis följa det nya spåret, det är ju tjänstefel att inte göra det. Ibland när man tittar på vad man sade att man skulle göra i efterhand så stämmer det väldigt bra, ibland har man glidit iväg åt något annat håll. Och det är så det ska gå till”, hävdar till exempel en professor emeritus i mikrobiologi (Bennich-Björkman, 2004). Citatet är intressant, inte minst för att det så tydligt illustrerar hur värdet av planering och förutsägbarhet i forskningens fall till och med kan vara direkt skadlig. I den akademiska friheten ligger rätten och *skyldigheten* (Kennedy, 1992), att avvika även från inslagna spår och framlagda planer, om forskningen skulle leda dithän.

Vad säger organisationsforskningen?

Ett tredje forskningsområde vid sidan av personlighets- och socialpsykologi som bidragit med relevant kunskap om kreativitetens förutsättningar är organisationsforskning. Inom detta breda område finns studier som uttryckligen tagit sikte på frågan om kreativa organisationer, och ställt frågor kring om, och hur, innovationsförmåga påverkas av den yttre organisationen. Inte oväntat är svaret på den första frågan jakande; de organisationer (eller delar inom ett företag) som är nyskapande och besitter hög innovationsförmåga uppvisar helt andra karakteristika än de där ”förvaltande” av redan etablerade lösningar eller produkter dominerar.

Organisationsforskning med tyngdpunkten lagd på kreativitet har haft en slagsida mot produktorienterade företag snarare än de organisationer som producerar tjänster eller icke-materiella värden (Ekvall, Arvonen, Nyström, 1987; Morgan, 1989). Det låter sig ganska enkelt förklaras av det faktum att innovationsförmåga är enklare att identifiera i förhållande till produkter än i förhållande till processer – eller för den delen vetenskap. Men det förekommer undersökningar där vetenskapliga miljöer står i centrum. Hollingsworth, Haye och Björk med flera har under lång tid arbetat med en studie där naturvetenskapligt orienterade miljöer i Nobelprisklass undersöks. I min egen *Organising Innovative Research* (1997) står samhällsvetenskaplig forskning i fokus. Våra slutsatser är förvånansvärt likartade.

Ett intellektuellt fokus som kan leda till samarbete, ömsesidigt utbyte men också ömsesidigt beroende, främjar vetenskaplig kreativitet. Precis som i många andra välfungerande organisationer behövs även i forskningsmiljöer något av ett gemensamt mål eller vision som formuleras inifrån miljön och inte som ett svar på yttre tryck. Det bidrar till att förstärka känslan av inre motivation och drivkraft, och att hålla externa, yttre krav på visst avstånd. I samhällsvetenskapliga forskningsmiljöer bidrog till exempel ett lättsamt, men regelbundet socialt liv till att åstadkomma en sådan intellektuell sammanhållning. Ledarskapet är viktigt, och det ska vara entusiasmerande, stöttande men också organisatoriskt insiktsfullt. ”Innovationer i stora organisationer inträffar sällan på grund av slumpen. De måste organiseras!” skriver

Gareth Morgan (1989). Låg grad av byråkratisering, och hög grad av utmaning och ambition finns också med i bilden.

Organisationsforskningen och den socialpsykologiska forskningen befruktar sällan varandra i praktiken. De lever i skilda världar. Ändå visar organisationsforskningen att de som är innovativa upprättar institutionella lösningar som främjar inre motivation, nyfikenhet och frihet. Ekvall med flera visade till exempel i en studie att den innovativa PK-divisionen på det stora företaget till skillnad från den ”förvaltande” B-divisionen befolkades av medarbetare styrda av ”inrevärldsvärderingar”. De ville syssla med intressanta problem, utmanande och okonventionella. B-divisionen däremot dominerades av ”yttrevärldsvärderingar”:

Människorna är inriktade på att driva produktionen ekonomiskt, producera mycket och med bra kvalitet, så att vinsterna blir goda och anställningstryggheten och den sociala standarden kan bibehållas (1987. s. 64).

Medan risktagande är ett nyckelord för den innovativa divisionen, förekom inte effektivitet som ett dominerande drag där. Däremot utmärktes B-divisionen just av en stark strävan efter effektivitet.

Hur går det till att skapa ett organisatoriskt klimat som bejaktar individers nyfikenhet och främjar okonventionellt tänkande? Organisation i sig kan ju sägas handla om att styra, kontrollera, och rikta i avsikt att nå ett gemensamt mål. På ett sätt handlar det om att skapa inte skyddade men väl fredade zoner där krav, förväntningar och den eventuella kritiken från omgivningen trängs tillbaka; det vill säga skjuts upp. På företag som är innovativa framgår tydligt att vissa delar av företaget fungerar så: icke-byråkratiskt, med stora frihetsgrader där idégenerering särskiljs från kritisk granskning utifrån och idén får tillfälle att utvecklas; ibland används metaforen växthus för att beskriva sådana miljöer.

Kanske kan vi dra en parallell till konstnärlig verksamhet och den ibland oproportionellt stora vikt som tillmäts recensionen av en ny bok, ett musikstycke eller en teater. Recensentens betydelse blir så stor just därför att kommunikationen med yttvärlden skjuts upp till detta unika tillfälle. Detta ska tolkas som en medveten process, i avsikt att skapa kreativa förutsättningar. Om ”produkten”, lösningen sedan är kreativ i bemärkelsen både ny och bättre (relevant), avgörs av mottagandet, där recensenten blir en ställföreträdande publik. Riktigt på samma sätt fungerar det inte inom vetenskapen. ”Utvärderingsstationerna” från idé till färdig produkt är många; seminarier, konferenser och sakkunnigutlåtanden för att nämna några av de viktigaste. Återigen mot bakgrund av kreativitetsforskningen kan det finnas anledning att fråga sig om inte mer av ”skyddad verkstad” under kritiska faser i arbetet

skulle kunna fungera kreativetsbefrämjande till en viss grad.² Insikterna från organisationsforskningen, som även de är påfallande tydliga, kan framförallt tillämpas i de mikromiljöer som institutioner, centrumbildningar och institutet utgör. Men eftersom dessa är inneslutna i ett större administrativt system där rationaliseringens logik blivit tongivande har frihetsgraderna för lokala initiativ minskat drastiskt.

Ett universitet är emellertid inte detsamma som ett innovativt företag. Basforskning eller vad vi kan kalla normalforskning är en nödvändig del av det hela. Även företag som är tillräckligt stora måste också de institutionalisera både kreativitet och ”business as usual”. Den insikten är väsentlig, och i hög grad bortglömd i dagens forskningspolitiska klimat där retoriken i hög grad byggs upp kring spetsforskningen som den enda väsentliga, samtidigt som förutsättningarna för all slags forskning raskt undermineras.

Den forskningspolitiska praktiken

Betydelsen av inre motivation och frihet är väsentliga förutsättningar, men inte garantier, för kreativitet. Men är inte all forskningsverksamhet som pågår inom ett universitet i någon mening styrd utifrån? Forskning till skillnad från åtminstone delar av den konstnärliga verksamheten såsom vi idag känner den, bedrivs inom ett hierarkiskt, formaliserat system där element av utvärdering, bedömning och belöning för väl utförda insatser liksom ”bestraffning” för motsatsen till och med är mer uttalade än i många andra organisationer. Måste inte tjänster och anslag tillsättas och utdelas efter prövning av utfört arbete? Och påverkas inte forskarna i hög utsträckning i kreativitetssänkande riktning av den vetenskapen? Sådana frågor är högst centrala, men komplicerade och svåra att besvara.

Universiteten har av hävd, och inte bara idag, varit veritabla ”bedömningsträsk” där allt, från ett mindre välbetänkt inlägg på ett seminarium till den efter många år avslutade avhandlingen, blir föremål för recensioner, utvärderingar och ofta hård kritik. Hur kan, för att återkomma till den fråga jag ställde tidigare, en sådan miljö överhuvudtaget generera kreativitet? Samtidigt har det skett, och sker förhoppningsvis fortfarande. Därför måste vi komplicera resonemangen ytterligare genom att till viss del lösa upp distinktionen mellan inre motivation och yttre krav. Yttre krav kommer alltid att finnas högst påtagligt i en organisation som forskningsuniversitetet. Istället blir den centrala frågan var i processen de yttre kraven tillåts komma in och på allvar göra sig gällande. I en organiserad verksamhet som eftersträvar

---

² Nyligen aktualiserades en fråga med viss relevans för denna problematik i universitets-sammanhang. Bristerna i den välbekanta genusforskarens Eva Lundgrens forskning spårades bland annat tillbaka till en avsaknad av tillräcklig seminariegranskning. Istället hade den centrumbildning hon etablerat främjat isolering, har det kritiskt hävdats. Men från ett renodlat kreativetsperspektiv kanske inte detta sätt att arbeta är förkastligt, även om andra värden då kan få stå tillbaka.

kreativitet, som forskning, kan organisationen och den sociala miljön hjälpa till att balansera de yttre kraven med den från kreativitetssynpunkt nödvändiga inre motivationen. Det är när den balansen rubbas och tippar över till att alltmer släppa in de yttre kraven i forskningsprocessen som kreativiteten på allvar hotas.

Externfinansierings effekter på kreativitet

Hur främjar svenska universitet en av de, som forskningen visar, mest centrala förutsättningarna för kreativitet, inifrånstyrningen som drivkraft? I det avseendet menar jag att det skett en stor försämring sedan början av 1990-talet. Då, i 1990-talets början, konstaterade en överväldigande majoritet av forskare och lärare att man uppfattade sig ha kontroll över fokus i sin forskning. 90 procent av professorerna, 83 procent av lektoreorna och 70 procent av övriga forskare och lärare uppgav detta i en studie som Carnegie-stiftelsen genomförde på internationell basis (Blomqvist, Jalling & Lundquist, 1996, s.551). I rapporten heter det:

Det faktum att mer än två tredjedelar av de yngre forskarna känner sig helt fria att fokusera sin forskning på problem av särskilt intresse för dem skapar en miljö präglad av stor frihet för den unga akademikern att följa sitt eget intresse.

Någon motsvarande survey-studie med internationell täckning kring dessa frågor har inte genomförts under senare år så vitt jag känner till. Däremot vill jag peka på två studier från 2004 och 2005, som sammantaget visar att den akademiska friheten både för forskare, lärare och studenter är satt under stark press.³ Visserligen uppfattar flertalet forskare fortfarande att de har en negativ frihet såtillvida att ingen styr dem utifrån i bemärkelsen att vissa problemområden blir dem tilldelade. Men de faktiska möjligheterna att genomföra något, vilka i dagens läge kan översättas till att få forskningsanslag som täcker lönen, hänger på att andra bedömare finner idéerna intressanta, välmotiverade och genomförbara. Den akademiska friheten kopplas därför hos de allra flesta starkt ihop med möjligheterna att överhuvudtaget komma över resurser för att bedriva någon forskning alls. Att utarbeta strategier för hur man erhåller forskningsmedel utgör en stor del av forskarnas vardag och är ett tongivande tema. ”Så om man vill karakterisera situationen så kan man säga att en forskare som sitter på ett universitet kan inte längre forska på sin tjänstetid, det är nästan omöjligt. Utan denne forskare ska då

---

³ Jag avser dels min tidigare nämnda *Överlever den akademiska friheten?* där tyngdpunkten ligger helt på forskarperspektivet och dels den uppföljning som gjordes med universitetslärare och studenter, Katarina Barrling Hermansson, *Akademisk frihet i praktiken*, Högskoleverket 2005.

söka pengar i Stockholm, och han ska formulera ett problem som passar denna stiftelse eller forskningsråd och för varje sådant steg så begränsas den akademiska friheten” sammanfattar Tore Frängsmyr, professor i vetenskapshistoria (Bennich-Björkman, 2004, s. 28). Finns det däremot möjlighet att forska i tjänsten är situationen en annan. Avgörandet ligger då hos den enskilde forskaren, som inte i det initiala skedet av forskningsprocessen måste anpassa sig till sin kollegiala omgivning. I detta ligger, återigen mot bakgrund av vad vi nu känner till om förutsättningarna för kreativitet, ett stort värde.⁴

Försämringen för universitetens del som jag återkommer till hänger nära samman med den successiva omläggningen av finansieringen av forskning (nu också i allt högre grad forskarutbildningen) som präglat forskningspolitiken under de senaste femton åren. Liknande tendenser återfinns i andra europeiska länder som Storbritannien och Tyskland, men också i USA (Clark, 1991). Bland annat av vad som beskrivs som effektivitetsskäl har kostnaderna för undervisning, forskning och administration alltmer kommit att separeras. Kostnaderna för forskning har lagts utanför universiteten själva och istället på nationella forskningsråd, sektorsmyndigheter, stiftelser och nu också europeiska finansiärer där enskilda forskare och forskargrupper konkurrerar med varandra om medel för forskning. Successivt har bland floran av finansiärer utvecklats prioriteringar av skilda slag såtillvida att områden eller särskilda frågor kan utpekas som särskilt viktiga för vilka pengar öronmärks. Det är ett led i finansiärernas strävan efter att dels profilera sig gentemot varandra på den ”forskningsmarknad” som uppstått, med andra ord att skapa ett varumärke. Men det måste också tolkas i termer av att det finns en uttalad vilja att skaffa sig ökad kontroll över forskarnas agenda, och som försök att styra forskningen med hjälp av ekonomiska incitament.

Balansen mellan inre motivation och yttre styrning rubbas därmed, och det på den punkt som de båda ledande kreativitetsforskarna Amabile och Csikhenmihalyi pekar ut som den kanske mest sårbara: att identifiera uppgiften för att därigenom generera ett nödvändigt engagemang. Valet av forskningsproblem förknippas nu intimt med direkt yttre bedömning och utvärdering. Mot bakgrund av vad forskningen om kreativitet säger oss om inre motivation och problemdefinition tror jag inte riktigt vi kan överblicka konsekvenserna av den utvecklingen. Självfallet är det inte så att den akademiska friheten i negativ bemärkelse är naggad i kanten. Ingen med någon självbevarelsedrift kommenderar universitetsforskare att åta sig en forskningsuppgift, vilket däremot i hög grad är det gängse mönstret inom industri-

---

⁴ I Stephen Ceci *et als* "Is tenure justified?", *Behavioral and Brain Sciences*, (forthcoming) visas övertygande att viljan till konformism avtar inom akademien i takt med mer institutionellt garanterade forskningsmöjligheter. Den som i det amerikanska systemet nått positionen "full professor" anpassar sig mycket mindre till kollegornas uppfattningar än de som fortfarande befinner sig väg dit, visar deras studie.

forskningen. Men vad den socialpsykologiska forskningen visar oss är att mentalt sköra processer som kreativitet är lätta att störa. Flyttas fokus från problemets inneboende intresse till en mental upptagenhet med vad som för tillfället går hem, vad andra kan tycka, vad som genererar pengar eller applåder från omgivningen; ja, då är frågan hur det ytterst påverkar det som alla samtidigt säger sig vilja främja: nyskapande forskning.

I dagens läge är strategiska funderingar med avseende på forskningsanslag av det slag jag nyss gav exempel på vanligt förekommande bland forskare inom samtliga vetenskapliga områden. Forskningsfinansieringen är heller inte enbart organiserad som förutsättningslös konkurrens mellan forskare. Ett ännu större ingrepp i den mentala processen utgör utan tvekan styrningen mot forskningsområden, problemställningar och särskilda satsningar som under 2000-talet blivit allt vanligare, också inom forskningsråden. ”Öronmärker man pengar så söker sig folk dit. Ett tag kanske det handlar om invandrare, en annan gång handlar det om genusforskning. Det är ju en signal att nu finns det pengar att hämta där (...). Det är när man söker sig fram och har ett personligt intresse som man kan göra oväntade fynd eller hitta någon aspekt som blir fruktbarande”, hävdar en professor i vetenskapshistoria som är mycket kritisk till den nuvarande utvecklingen. Låt oss återkomma till den inre motivationen och inifrånstyrningen som central för att skapa förutsättningar för mänsklig kreativitet.

Det jag ovan beskrivit om den ökande, och under omständigheterna lättförklarliga, fokuseringen på externa forskningsintressenters profilområden – alldeles oavsett om dessa finansierare är forskningsråd eller myndigheter – förflyttar den psykologiska och intellektuella tyngdpunkten från inre till yttre drivkrafter. Utifrån allt vad vi känner till om kreativitet så är en sådan skiftning skadlig för skapandeprocessen. Många tillbringar idag mycket tid med att försöka utröna forskningsintressena hos dem som sitter i råd och andra organ och att ställa samman ansökningar som ska passa en speciell mottagare. Vad detta i förlängningen får för konsekvenser för forskningen, inte enbart för den enskilda forskaren, oroar många. Långsiktiga kunskapsatsningar blir mindre tilltalande, medan kortare, och mer resultatriktade projekt, tar överhanden.

Den universitetsfinansierade basforskningen har i princip försvunnit från universiteten under 1990-talet enligt flera forskare, och den stora kontrast som det utgör till situationen såsom den tedde sig fram till 1980-talets slut.

Så den breda basforskningen, den försvinner mer och mer, till gagn då för litet spetsigare och smalare forskning som går framåt litet snabbare. Så på det sättet börjar den akademiska forskningen på universiteten att likna den i industrin mer och mer. *Kan du säga något om den ut-*

vecklingen, hur ser du på den? Jag tror det är en väldigt, väldigt stor nackdel. Det går snabbare, men den blir inte lika bred, det går snabbare på vissa fronter men den är inte lika bred som den riktiga, gamla basforskningen som man hade när man fick forskningsanslag till den avdelning man hade och som man inte behövde söka, utan delades ut för forskning och man hade forskningstjänster som betalades. Så det är en stor skillnad. (ur intervju med Tore Frängsmyr i Bennich-Björkman, 2004)

Det forskningspolitiska misstaget

Hur väl överensstämmer den socialpsykologiska kreativitetsforskningens resultat med det nya forskningsideal som under de senaste femton åren växt fram i västvärlden under beteckningen ”mode 2”? Till skillnad från den tidigare ”mode 1” som tog sikte på traditionell disciplinär organisation och forskarstyre, betonas i mode 2 kontaktytorna med samhället, extern styrning och kommunikation? (Gibbons *et al*, 1994). Svaret är: förvånansvärt illa. Om avsikten med forskning och forskningspolitik är att positivt bidra till nyskapande så pekar det mesta som visats ovan i riktning mot att den tidigare organisationen är överlägsen den nya ”mode 2” i det avseendet. Framförallt är de öppna slussarna till extern kontroll, inflytande och ständig kommunikation destruktiva för att låta intresset för uppgiften och den inre motivationen få det spelrum det behöver.

Att som forskare styras av sin egen nyfikenhet har för många idag fått en dålig klang. Det är ”egotrippat”. I en tid där de globala rättvisefrågorna pockar på uppmärksamhet, fattigdom och sjukdom förtär hela kontinenter och krig, våld och förödelse fortfarande i så stor utsträckning förkortar människors liv och skapar obeskrivligt lidande, på vilken grund kan man då hävda rätten att som forskare fascinerar av något helt annat, och bejaka det? Mot bakgrund av de resultat som forskning om kreativitet och kreativa miljöer genererat, om den inre motivationens betydelse och nyfikenhetens roll, bör vi vända på resonemanget. Att som forskare bejaka sin egen nyfikenhet, ganska oavsett vartåt den leder, skapar de bästa långsiktiga och kollektiva förutsättningarna för kreativa genombrott och nyskapande. ”Egoistiska” eller i vilket fall individualistiska strävanden leder således till kollektivets bästa. Inom den kreativa verksamhet till vilken forskning utan tvekan hör, måste politiker och ansvariga tjänstemän därför våga ta risken att bejaka denna individuellt baserade nyfikenhet. Att begåvade och ”användbara” människor dras till en verksamhet för att det fyller dem med lustkänslor är förstås stötande i ett samhälle där rationaliseringen är långt driven och effektivitet, nytta, men knappast lust, är överordnade värden. Jag tror dock att politiker och tjänstemän måste förlika sig med att all kreativ verksamhet i viss mån är

en egotripp, som stundtals skapar ”flow” och stark mening för dem som sysslar med det, men ger tillbaka till samhället i form av nyskapande och kreativa genombrott.

För vissa kommer den egna nyfikenheten förmodligen att leda dem till problem och områden vars relevans och samhällsnytta är omedelbart uppenbara. För andra kommer nyfikenheten däremot att leda dem till att lösa problem eller söka efter mönster och systematik som inte intresserar så många andra än dem själva – åtminstone inte just då. För ytterligare andra leder nyfikenheten till problem som i sin tur ger upphov till nya forskningsområden och insikter som ingen kunnat förutse och som indirekt kommer att betyda mycket för utveckling, tekniskt, mänskligt och politiskt. Dagens forskningspolitik bedrivs emellertid med den omöjliga ambitionen att samtliga forskare ska återfinnas i den första gruppen, och ingen i den andra. Den tredje gruppen ignoreras i stor utsträckning. I det vällovliga men feltänkta nitet att uppnå en optimal modell för att garantera samhällsnytta försvårar man emellertid oerhört starkt för den egna nyfikenheten att överleva som ledstjärna i forskningsarbetet. Därigenom har också en av de viktigaste betingelserna för kreativitet upphävts, den inre motivationen och det egna valet av uppgift. Irritationen över att det finns forskare som kan syssla med vad som från omgivningens synvinkel uppfattas som oväsentligheter grumlar klarsynen. För det pris samhället betalar för att sträva efter att göra alla ”relevanta” i den snäva meningen är både på kort- och lång sikt stort.

I det långa perspektivet ligger universitetsforskningens nytta för samhället inte i att enskilda projekt bidrar med användbara kunskaper utan i att universiteten genererar goda villkor för institutionellt baserat nytänkande. Samhällsnytta bör inte definieras i relation till enskilda projekt eller satsningar utan som den nya kunskap som forskningen kollektivt ger upphov till. Slutsatsen är alltså att det inte är möjligt att skapa samhällsnyttig forskning genom styrning på individuell nivå utan att det endast är genom institutionella förutsättningar som står i samklang med och befrämjar den kreativa processen som den kollektivt genererade nytta som forskningen skapar kan garanteras.

Referenser

- Amabile, Teresa (1983). *The social psychology of creativity*, New York: Springer Verlag.
- Amabile, Teresa (1996). *Creativity in context: Update to the social psychology of creativity*. Boulder CO: Westview Press.
- Barrling Hermansson, Katarina (2005). *Akademisk frihet i praktiken*, Stockholm: Högskoleverket.
- Bennich-Björkman, Li (1997). *Organising innovative research: The inner life of university departments*, Oxford: Elsevier Science/Pergamon Press.
- Bennich-Björkman, Li (2004). *Överlever den akademiska friheten. En intervjustudie av svenska forskares villkor i universitetens brytningstid*, Stockholm: Högskoleverket, Rapport 2004:1 R.
- Blomqvist, Göran, Hans Jalling och Karsten Lundequist (1996). The academic profession in Sweden. I Philip Altbach (Red.), *The International Academic Profession. Portraits of Fourteen Countries*.
- Ceci, Stephen, Wendy Williams & Katrin Mueller-Johnson (2006). Is tenure justified? An experimental study of faculty beliefs about tenure, promotion, and academic freedom. *Behaviora and Brain Sciences*, 29, 553-594.
- Clark, Burton (1991). The fragmentation of research, teaching, and study. I Martin A. Trow & Thorsten Nybom (Red.), *University and society: Essays on the social role of research and higher education*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Czikszentmihalyi, Mihalyi (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. New York: Harper Collins.
- Ekvall, Göran, Jouko Arvonen & Harry Nyström (1987). *Organisation och innovation*. Lund: Studentlitteratur,
- Eskilsson, Sture (2005). *Från folkhem till klassamhälle: Ett högerspöke berättar*. Stockholm: Fischer & Co.
- Feldt, Kjell-Olof (2005). *Min väg till politiken*. Stockholm: Ekerlids förlag
- Gibbons, Michael et al (1994). *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage.
- Gustavsson, Sverker (1971). *Debatten om forskningen och samhället*. Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, nr 54.
- Kennedy, Donald (1997). *Academic duty*. Cambridge MA: Harvard University Press.

- Klein, Ronald (1982). An inquiry into the factors related to creativity. *The Elementary School Journal*, Vol. 82, No. 3, 256-265.
- Morgan, Gareth (1989). *Creative organization theory: A resourcebook*. Newsbury Park: Sage.
- Pampel, Fred (2000). *Sociological lives and ideas: An introduction to the classical theorists*. Boulder CO: Worth Publishers.